

(əvvəli ötən sayımızda)

Rus tarixçisi Abraşkin Kheta dövlətinə mənsub tayfaların e.q. V-VI əsrlərdə müxtəlif köçəri tayfaların təzyiqi ilə Kiçik Asiyadakı yurdlarını tərk edərək müxtəlif ərazilərdə, o cümlədən Çinlə sərhəd ərazidə məskunlaşdıklarını yazır.

Mümkündür ki, kheta tayfalarının bir qolu da Gədəbəy ərazisində məskunlaşaraq öz adlarını bu əraziyə vermişlər.

Gədəbəydəki çoxsaylı arxeoloji abidələr Azərbaycanın qədim Gədəbəy-Xocalı arxeoloji mədəniyyətinə aid olub onun ilk dövrü e.q. XIV-XIII əsrləri əhatə edir. Gədəbəydə aşkar edilmiş siklo-pik abidələr menqir, kromlex və dolmenlər burda tarixin ilkin dövrlərindən yaşayış məskənlərinin mövcud olduğunu sübut edir. Arxitektura tarixçisi və arxeoloq Ferqisson dolmen, menqir, kromlex kimi abidələri yaradıcılarının turanlılar olduğunu sübut etmişdir.

Gədəbəydəki Mahrassa məbədinin adı olduqca maraqlıdır. Marhası e.q. III minillikdə Elamda mövcud olmuş qədim şəhərdir. Marhasi Mesopotamiya ilə Orta Asiya və Qafqazla ticarət əlaqələrində önəmli yer tuturdu və dövrünün yüksək inkişaf etmiş ticarət və siyasi mərkəzlərindən biri və şəhər dövləti idi. Marhasini akkad kralı Naram-suen də işğal etmişdi. Xocalıda assur çarı Adadnirarinin adı yazılmış boyunbağının aşkar edilməsi də Azərbaycan ərazisinin Mesopotamiya ilə sıx bağlara malik olduğunu sübut edir.

Gədəbəydə çoxsaylı qədim qala qalıqları bu gün də mövcuddur. Fikrimizə görə turanlı öntürklərə mənsub Kheta boyu yuxarıda da qeyd edildiyi kimi öz ana yurdları olan Güney Qafqazdakı Azərbaycanı tərk etdikdən yüz illər sonra gəlib yenidən öz doğma yurdlarında məskunlaşmışlar. Alban tarixçisi Muxtar Qoş "Albaniya xronikası" əsərində (1206-cı il) Gədəbəy əyalətinin adını "Getabey" kimi ifadə edib. Sözün ilkin forması Qeta-beqü də ola bilər. Beqü sözü qədim türk dilində "yüksək, yüksəkə olan" deməkdir. Bu fakt Gədəbəy adının kökünün Kheta etnoniminin təşkil etdiyini bir daha təsdiq edir. Ehtimal etmək olar ki, "Khetta/Gettabey" sözü sonradan deformasiyaya uğrayaraq Gədəbəyə çevrilib. Kheta/Getta xalqı öz adını qədim Gədəbəy qalasına, Gədəbəy çayına və Gədəbəy elinə vermişdir. Gədəbəydə kheta/subar xalqına bağlı, qədim turanlı öntürk

dim dövrlərdən etibarın tarixi məskənləridir. Oğuz qəbiləsi olan Azərbaycandakı Ayrımlar yanlışlıqla bəzən erməni mənşəli kimi qələmə verilir. Eymur və Ayrımlar adətən dağ yamaclarında yaşayırdılar və evlərinin arxası oyulmuş torpağın içirsinə daxil olaraq tikilirdi. Bu formada ki evlərə Eymur və ya Ayrımlar deyilirdi. Eymur və ya Ayrımlar tayfaları bəyləri Oğuz xanlarının dövründə baş vəzir vəzifəsinə təyin olundular. (Z.V.Togan.

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin

Turan dövrü

boyu olan Qarqarların adı ilə bağlı bir neçə yaşayış məskəni mövcuddur.

Gədəbəy əhalisinin "ayrım" adı da onların çox qədim tarixə malik olmalarını sübut edir. Ayrımlar tayfasının kökü Urartu dövrünə gedib çıxır. Urartu dövlətinin

əsas etnosundan biri urumlar idi. Urmiyə gölü də öz adını qədim turanlı ön türk etnosu olan Urum tayfasının adından götürmüşdür. Urim, Ura, Urair, Uram, Babil, assur və hitit mətnlərində adları keçən yer və şəhər adları sumerlin qədim Ur şəhərinin adı ilə bağlıdır və Ur şəhəri əhalisinin köçərək yerləşdiyi ərazilərə verilən adlardır. (Remzi Kuzuoğlu. 2007. Səh. 169-170)

Oğuz dastanında da Oğuz xaqan Ön Asiyaya səfəri zamanı Urum ölkəsini də fəth etmişdir. Bu hadisə əslində Sakların Urartu dövləti ilə savaqlarını əks etdirən hadisələrin tarixin gəcdövründə Oğuz dastanındakı təsviridir.

Z.V.Toğan Urumlara çox zaman Ayrımlar da deyildiyini yazır. Ayrımlar/urum adının digər bir ifadə şəklində Eymur şəklindədir. Eymurlar Anadolunun dağlıq ərazilərində, Ayrımlar isə əsas etibarən Şamxor adlandırılan bu qədim yaşayış yeri sonradan təhri-fə məruz qalaraq Şəmkir adlandırılmışdır. Bir çox tarixçilərin qədim mətnlərə əsasən yazdıqları kimi Assuriyanın şimaldakı

Oğuznamə, 2013, Səh. 99)

Gədəbəy ərazisi tunc və dəmir dövrünə aid çoxlu yaşayış yeri, istehkam-qalalarla, əlvan metallarla, mis, qızıl yataqları ilə zəngindir. Buna görə də Azərbaycan ən qədim dövrlərdən insanların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Azərbaycanla Sumer arasında geniş ticarət əlaqələrinin mövcud olduğu və onun ərazisindən çıxarılan metalların Mesopotamiyaya aparıldığı haqqında mixi mətnlərdə bilgilər mövcuddur.

Kiçik Asiyanın güneyində Kheta/Xatti boylarının yaşadığı ərazidə Şamhara adlı Kassi tayfası da məskunlaşmışdı. (Marina Redina-Tomas, 2018, Səh. 31)

Şamhara etnonimi Azərbaycanın Şamxor adına uyğundur ancaq nədənsə xalq tərəfindən öz ilkin gerçək adına uyğun şəkildə qədim zamanlardan etibarən Şamxor adlandırılan bu qədim yaşayış yeri sonradan təhri-fə məruz qalaraq Şəmkir adlandırılmışdır. Bir çox tarixçilərin qədim mətnlərə əsasən yazdıqları kimi Assuriyanın şimaldakı

və şərqdəki ölkələri tabe etmək üçün uzun illər ərzində apardıqları dağıdıcı müharibələr xalqların böyük yerdəyişmələrinə səbəb olmuş və digər etnoslar kimi Şamhara/Şamxor və Kheta qohum turanlı öntürk boylarının öz yerlərini tərk edib Azərbaycanda yerləşmələrinə səbəb olmuşdur. Şamxor boyu yerləşdiyi ərazidə Şamxor çayı, Şamxor sıra dağ silsiləsi, qədim Şamxor qalası və Şamxor elinə öz adını vermişdir.

Azərbaycanın Ön Asiya qədim boyları ilə əlaqədar digər bir yer adı da Şamaxı şəhərinin adıdır. Kiçik Asiyanın güneyində kheta/xattilərin Şamaha boyu adını daşıyan Şamaha/Şamuxa ticarət kaloniyası, yaşayış yeri adı assur və hitit mətnlərində əks

da sözü kassi və hurrilərdə Qadaşman və Qadaş hakimiyət titullarının kökünü təşkil edir. Fournet bu titulların kökündəki qadi/qada sözünün durduğunu və anlamının "kral, hökmdar, hökm edən" kimi izah edir. (Arnaud Fournet. 2011, Səh. 11)

Keçmiş əsrlərin bir çox assuroloqları kimi müasir dövrün görkəmli amerikalı assuroloqu və lingvisti Billerbek qədimlərdən etibarən Azərbaycan və Ardılandakı kassilərin məskunlaşdıklarını yazır. (Billerbek A. 1893, Səh. 50)

Müasir dövrün görkəmli assuroloqu Arnaud Fournet subar, kassi, hurri, khatti və urartuluların vahid etnik mənşəyə malik olduğunu və onların dillərini də qarşılıqlı müqayisəli şəkildə araşdıraraq eyni kökə malik olduğunu sübut edir. O Anadolunun qədim tarixində önəmli rol oynamış və tarixi ədəbiyyatda Nazi adlandırılan, lakin adlarının mixi mətnlərdə Nuzaxe şəkildə yazılan xalqın adının çox zaman

olunmuşdur. (Remzi Kuzuoğlu. 2007, Səh. 135)

Fikrimizə görə Şamaha bu adı daşıyan kheta/xatti boyunun yaşayış məskəni olmuşdur. Digər boylar kimi öz yurdlarını tərk edən Şamaha boyu Azərbaycanın məskunlaşmış və öz adını qədim Şamaxı şəhərinə vermişdir. Şamaxı şəhəri ən qədim zamanlardan Azərbaycanın ən önəmli ticarət mərkəzi olmuş və onun sakinləri xalqın tacir zümərəsinin mühüm təbəqəsini təşkil etmişdir.

Samux qədim yer adının da turanlı xatti, kheta etnosuna mənsub Samuxa etnonimi ilə əlaqədar olması mümkündür.

Azərbaycanda Kassi dili əsasında izah edilə biləcək geniş yayılmış toponimlərdən biri də Kosalı yer adlarıdır. Kassilərdə və hurrilərdə Kaşalı boyu mövcud olmuşdur və Azərbaycanda geniş ərazilərdə məskunlaşmış Kosalı boyu öz kökü etibarilə bu kassi boyu ilə əlaqədar ola bilər.

Azərbaycan türkcəsində Qada-Qadam sözü mövcuddur. Qa-

müxtəlif dialektlərdə Naqi və Nahi şəklində də ifadə olunduğunu yazır. Nuzi/Nuzahələr ümumi-Hurri, Xett və Urartu mənşəyinə malik idilər. (Arnaud Fournet. 2011, Səh. 13)

Mixi mətnlərin diqqətlə araşdırılması göstərir ki, Nazi və ya Nahilər əsildə sülalə boyu kimi Hurri, Xatti və Urartu dövründə də öz hökumət rollarını qoruyub saxlamışdılar. Bu əzəmətli boyun məskunlaşdığı ərazilər Nahiyyə adlanırdı. Fournet Kassi dilində Nahuia sözünün mənasını idarə edən, hakimin, idarəçinin oturduğu yer və ya müdafiə yeri, istehkam, inzibati mərkəz anamları daşdığını yazır. Fikrimizə görə dilimizdə inzibati ərazi, mahal mərkəzi anlama daşıyan Nahiyyə termininin kökü kassilərin Nahuia termini ilə əlaqədardır.

İndiyə kimi Naxçıvan adının etimologiyasının bir neçə uğursuz izahı verilmişdir. Bir çox rus və erməni müəllifi Naxçıvan adının etimologiyasını erməni dilində uğursuz izahına cəhd edirlər.

(ardı gələn sayımızda)